

אחדותה של תפילת 'נשמת כל חי' לאור מאפייני השיח שלה*

תמר כץ

מבוא

דורות רבים הייתה התפילה חלק משמעותי ביותר מחייו של כל יהודי. גם בימינו, כשכבר איננה נישאת בפי כול, עודנה מוכרת לרבים ועודנה נתפסת כיסוד מרכזי בדת היהודית. סביר להניח שבחשכנו על התפילה עולות בראשו התפילות המוכרות לנו מן הסידור ומבית הכנסת. עם זאת עלינו לזכור שתפילות אלו עברו גלגולים ושינויים לאורך הדורות, ורבות מהן לא היו מראשיתן כפי שהן לפנינו כיום.

התגבשות תפילות הקבע היא סוגיה מורכבת ביותר. לדעתו של היינמן,¹ הן צמחו בהדרגה מתוך תפילות עממיות שרווחו בתקופת חז"ל. בתחילה היה הנוסח בכללותו נתון לבחירת המתפלל, ובהמשך חדרו לתפילות רעיונות ומטבעות לשון שקבעום חכמים לחובה. עם הזמן נקבעו נוסחים נורמטיביים שלמים, ורק בשלבים מאוחרים יותר קובצו הנוסחים הנפוצים לסידורים המצויים בידינו. לעומת זאת סבור פליישר² שתפילות הקבע העיקריות, ובראשן תפילת העמידה, נתחברו מלכתחילה כיחידות שלמות בעלות תבנית מסודרת.³ עם זאת גם לשיטתו חלו התפתחויות מאוחרות בכמה מן התפילות, ובייחוד בתפילות המצויות בידינו בשינויי נוסח.

מקובל אפוא על הכול כי תפילות שלהן כמה נוסחים עברו גלגולים שונים לאורך הדורות. למרות זאת כשאנו מתפללים תפילות אלו כיום, על-פי רוב אנו רואים בהן

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודה סמינריונית שכתבתי בנושא "לשונה של תפילת נשמת כל חי". תודתי נתונה לד"ר יהודית הנשקה על הדרכתה בכתיבת העבודה ועל הערותיה החשובות.

- 1 היינמן, תשכ"ו, עמ' 29–47.
- 2 פליישר, תשמ"ח, עמ' 24–25; פליישר, תשל"א, עמ' 46–48 (לענייננו חשובה במיוחד הערה 13 שבעמ' 46).
- 3 על שיטתו של פליישר בהבנת תפילת העמידה ראו פליישר, תשנ"ג.

יחידות שלמות ומלוכדות. האם ראייתנו זו נובעת רק מהמצאותן כמקשה אחת בסידורים שלפנינו? סביר להניח שלא. הדעת נותנת שגם בתפילות שהתגבשו לאורך שנים השתדלו המחברים המאוחרים למזג ככל האפשר את יצירותיהם ביצירות שקדמו להן. משום כך הגיוני לצפות שנמצא בתפילות אלו קשרים ברורים גם בין חלקים שחיברו אנשים שונים בזמנים שונים.

במחקר התפילה בימינו מקובל לתור אחר נוסחים קדומים ככל האפשר, מתוך השוואה בין קטעי גניזה, סידורים קדומים ומסורות העדות. במאמרו זה נתמקד דווקא בנוסח המצוי בידינו כיום. ננסה להשיב על שאלה שבדרך-כלל איננה מעסיקה את עולם המחקר, והיא: כיצד הופכת תפילה שנתגבשה, כנראה, בכמה שלבים למארג אחיד ושלם? נעסוק ביחידת תפילה מוגדרת אחת, היא התפילה הנאמרת לאחר פסוקי דזמרה בשבתות ובימים טובים, והנקראת על שם תחילתה 'נשמת כל חי' (להלן: 'נשמת'). נתבונן בתפילה זו ונבדוק את דרכי הצטרפות חלקיה ליחידה מלוכדת אחת בעזרת הכלים של חקר השיח.

תפילת 'נשמת כל חי'

במשנה במסכת פסחים נאמר: "גומר את ההלל ואומר עליו ברכת השיר" (פסחים י, ז). שואלת הגמרא: "מאי ברכת השיר?" ומשיבה: "רב יהודה אמר יהללך ה' אלהינו ורבי יוחנן אמר נשמת כל חי" (פסחים ק"ח ע"א). יש מן הגאונים שפסקו כרב יהודה, ולפיכך לא הכניסו את 'נשמת' להגדה כלל.⁴ עם זאת ברוב נוסחי ההגדה משמשות שתי החתימות: "יהללך" חותמת את ההלל המצרי ו'נשמת' חותמת את ההלל הגדול (תהילים קלו). נוסף על כך 'נשמת' נאמרת כיום בכל קהילות ישראל בשחרית של שבתות ושל ימים טובים בין פסוקי דזמרה לבין החתימה 'שתבח'. בעבר היו מנהגים שלפיהם נאמרה גם בימות החול.⁵ הדעות חלוקות בדבר יחסה של 'נשמת' לברכת 'שתבח' שלאחריה. יש הסוברים כי 'שתבח' הוא המשכה הישיר של 'נשמת', אלא שבימות החול קוצר הנוסח.⁶ לפי דעות אחרות, 'נשמת' היא תוספת המרחיבה את 'שתבח' בשבתות ובימים טובים.⁷ יש גם מי שטוען שדווקא 'שתבח' הוא תוספת מאוחרת ל'נשמת'.⁸

אין בידינו מידע אשר יכול לשייך את 'נשמת' לתקופה מסוימת, וודאי שאיננו יכולים לקבוע מי היה מחברה או מי היו מחבריה. אמנם נשמעות לפעמים טענות שונות בעניין,

4 ראו גולדשמידט, תש"ך, עמ' 66; ספראי, תשנ"ח, עמ' 185.

5 ברא"ל, תשמ"ז, עמ' 85; ספראי, תשנ"ח, עמ' 185.

6 קארל, תש"י, עמ' 49; ברא"ל, תשמ"ז, עמ' 100; ספראי, תשנ"ח, עמ' 185.

7 רב סעדיה גאון והגר"א, כפי שמוכח אצל קלישר, תשנ"ו, עמ' 9-10, 52. ראו גם ברויאר, תשנ"ז, עמ' 75-78; דרדון, 1970, עמ' 231; זיידמן, תשל"ו, עמ' 379.

8 גולדשמידט, תש"ך, עמ' 68.

כגון שחיברה שמעון בן שטח⁹ או התנא בר קפרא¹⁰ או פייטן עלום בשם יצחקי,¹¹ אך כולן בגדר השערות בלבד, ואין להן כמעט על מה שיסמוכו.¹² לפחות חלק מ'נשמת' היה קיים כבר בתקופת האמוראים,¹³ כפי שראינו לעיל בדברי המשנה אודות 'ברכת השיר' וברעתו של רבי יוחנן בתלמוד הבבלי שהיא 'נשמת כל חי'. עם זאת עלינו לשים לב שבדברי רבי יוחנן מופיעות רק המילים 'נשמת כל חי', ולכן אין ביכולתנו לדעת מה כללה תפילה זו. סגנונה של 'נשמת' מעיד כנראה על כך שנתחברה עוד לפני תקופת הפייטנות הקלסית שכן היא נעדרת חריזה ואקרוסטיכון. הנחה זו מתאימה להנחתה הכללית של פליישר שחיבורן של כל תפילות הקבע קדם לפיוטים.¹⁴ כמו כן אין ספק ש'נשמת' הייתה מוכרת היטב לפייטנים, כפי שאפשר ללמוד מריבוי הרשויות שנתחברו לה.

אורכה של 'נשמת' גרם לחוקרים שונים לנסות לחלקה לכמה חלקים. היו שחילקה לשלושה חלקים¹⁵ והיו אף שחילקה לשבעה או לשמונה.¹⁶ אצל כמה מהם השתלבה חלוקה זו בשאלת "הנוסח המקורי", והם ביקשו לקבוע את זמני החלקים בניסיון לזהות מה היה ב'נשמת' משחר יצירתה ומה נוסף לה לאורך הדורות.¹⁷ עם זאת טרם נעשה מחקר שיטתי על 'נשמת' המבוסס על השוואת כל נוסחיה הידועים לנו כיום.

הנוסח שנבדק במאמר זה הוא נוסח אשכנז (ספרד). בנספח שבסוף המאמר מוצג

9 השערה זו מתבססת בעיקר על כך שאפשר למצוא את השם "שמעון" רמוז בה בראשי תיבות מהסוף להתחלה. אולם דעה זו קלושה למדי. הנוהג להכניס את אותיות שם המחבר לפיוטים לא היה קיים בימיו של בן שטח, ובוודאי שלא בצורה בלתי רגילה שכזו. ומלבד זאת, מי ערב לנו שמבין כל ה"שמעונים" שבועלם, מדובר דווקא בשמעון זה? וראו לרנר, תשמ"ג, עמ' 410.

10 השערה זו של לרנר (לרנר, תשמ"ג, עמ' 408-412) נשענת בעיקר על הדמיון שבין נוסח 'מורים רבנן' של בר קפרא לבין קטע מ'נשמת'. כמו כן, לטענתו "בר קפרא — מבחינת כשרונו הפיוט, עשירות לשונו, כוח הביטוי שלו ותפיסת עולמו — יכול היה לחבר תפילה חובקת את הבריאה ויצוריה כתפילת 'נשמת'". קשה לקבל את טענתו השנייה כטענה מחקרית רצינית (וכי חסרים להם לישראל בעלי כשרון פיוטי ועשירות לשון?), וגם טענתו הראשונה בדבר הדמיון שבין תפילות של בר קפרא ל'נשמת' לוקה בחסר. הרי אפשר למצוא ב'נשמת' דמיון לכמה תפילות — מהן תפילות המוכרות לנו מן התלמודים ומהן תפילות המוכרות לנו מן הסידור. גם העורך (א' פיצ'ניק) העיר בגוף המאמר (עמ' 408) שנראה שהיו כמה מחברים ל'נשמת', ולא רק בר קפרא (הוא מזכיר את ר' יוחנן, שבתפילתו על הגשמים קיים דמיון ל'נשמת').

11 ששמו מופיע בראשי תיבות בחלק מהנוסחים הגורסים: "כפי ישרים... ובדברי צדיקים... וכלשון חסידים... ובקרב קדושים", וראו דרדון, 1970, עמ' 231-232.

12 קיימת אפילו אגדה שלפיה חיברה השליח הנוצרי שמעון בן כיפא. אגדה זו נולדה, כנראה, בימי הביניים, וכבר יצאו נגדה חכמים שונים, כגון: בעל מחזור ויטרי, ר' שלמה מגרמיזא ועוד. ראו לרנר, תשמ"ג (במאמרו מובאות כמה טענות הסותרות אגדה זו מכול וכול), וכן קארל, תש"י, עמ' 50.

13 ואולי אף בתקופת התנאים.

14 פליישר, תשל"א, עמ' 46-48 (לעניינו חשובה במיוחד הערה 13 שבעמ' 46).

15 דרדון, 1970, עמ' 231-232.

16 גולדשמידט, תש"ך, עמ' 107-108; ברא"ל, תשמ"ז, עמ' 84-108.

17 ראו ספראי, תשנ"ח, עמ' 186.

המבנה של תפילת 'נשמת' כפי שראיתי לנכון לחלקה. התפילה מופיעה בנוסח אשכנז, ומילים שנאמרות רק בנוסח ספרד מופיעות בסוגריים. ההפניה לשורות מבוססת על החלוקה שלי. סימון מספר השורה בכוכבית מציינ כי המילה הנדונה מופיעה רק בנוסח ספרד. למבנה התפילה מצורף אפרט של שינויי נוסח בסידור רב סעדיה גאון, בסדר התפילות לרמב"ם, בנוסח תימן ובנוסח עדות המזרח.

חקר השיח

בדקדוק המערבי המסורתי היה מקובל תמיד לראות במשפט את היחידה הלשונית הגדולה ביותר בתחום עיסוק של הבלשן.¹⁸ רק בשנות החמישים של המאה העשרים החל מסתמן שינוי במגמה זו,¹⁹ ומאז מתפתח בהדרגה התחום הלשוני הקרוי 'חקר השיח'. ההגדרה המקובלת ליחידת שיח היא רצף של משפטים או מבעים הממוקדים בעניין אחד ומלוכדים באמצעי קישוריות ולכידות.²⁰ המטרה המרכזית של חקר השיח היא להתחקות אחר אמצעים אלו.²¹ חקר השיח מאפשר לנו להתבונן במארג הכולל של הטקסט מתוך התייחסות למשמעותו הרחבה ולהקשר הנסיבתי שאליו הוא משתייך. בכך הוא שופך אור על מאפיינים לשוניים רחבי היקף שעל-פי רוב אינם זוכים להתייחסות בתחומי לשון אחרים.

גם בבואנו לחקור תפילות אנו יכולים להיעזר בכלים של חקר השיח. ההתבוננות בתפילה במבט העל שמעניקים לנו כלים אלו מאפשרת לראות לא רק את חלקיה הקטנים, אלא גם את אופן חיבורם זה לזה ואת תפקודם כמכלול אחד ושלם. בהקשר זה ראוי להזכיר את קריאתו של ח' רבין לשימוש בחקר השיח במחקר לשון התפילה. קריאה זו פורסמה כבר בשנת תשמ"א במאמרו 'עיסוק בלשני בלשון התפילה',²² היכן הופיע? מקור ביבליוגרפי. אולם נראה כי טרם השפיעה את השפעתה בעידוד חוקרי הלשון לעסוק בתחום חשוב זה.²³ להלן אנסה לתרום את תרומתי לחקר שיח התפילה בעזרת תיאור מאפייני השיח של 'נשמת'. לצורך כך אציג את אמצעי הלכידות השונים המצויים בתפילה זו ואדון במשמעותם במכלול כולו.

18 עבאדי, תשמ"ח, עמ' 31.

19 מקובל לראות את פריצת הדרך במאמרו של הבלשן האמריקני וליג הריס: "Discourse Analysis", אשר פורסם בשנת 1952. עם זאת, נושא זה די הונח גם לאחר מכן, והתעורר שוב רק בשנת 1969 על-ידי הבלשן ווינרין. וראו עוד עבאדי, תשמ"ח, עמ' 31.

20 רודריג' שורצולד וסוקולוף, תשנ"ב, עמ' 66.

21 לנדא, תשמ"ג, עמ' 62.

22 רבין, תשמ"א, עמ' קסו.

23 גם חקר הסגנון, הקרוב לחקר השיח, כמעט שלא שימש את חוקרי לשון התפילה. יוצא דופן בהקשר זה הוא מאמרו של גלוסקא (גלוסקא, תשנ"ד). על ההבדל שבין חקר השיח לחקר הסגנון ראו לנדא, תשמ"ג.

א. קישוריות

הקישוריות היא שם כללי המציין את מכלול הקשרים המפורשים בין רכיבים לשוניים ביחידה טקסטואלית נתונה.²⁴ הקישוריות כוללת אמצעי קישור גלויים וברורים שאפשר להעריכם במדידה כמותית. אמצעי קישור אלו הופכים רצף של משפטים ליחידה ברמה הבסיסית ביותר. משום כך הם נראים מובנים מאליהם ולעתים אנו אפילו לא נותנים עליהם את הדעת.

1. אזכורים רפרנציאליים

האזכורים הרפרנציאליים כוללים את הדרכים השונות שבהן מתייחס המוען לאותו מסומן. ההתייחסות חוזרת אל אותם המסומנים היא אחד האמצעים הבסיסיים ביותר התורמים ללכידותו של הטקסט.

כינויי גוף

ב'נשמת' משמשים כינויי הגוף 'אתה' ו'הם', המאזכרים שמות שקדמו להם. המילה 'אתה' (שורות 4, 9, *4, 68) היא אנפורה לקודמן 'ה' אלוהינו' (פנייה המופיעה בשורה 1). המילה 'הם' (שורה 50) היא אנפורה לקודמן המורכב משמות האברים המופיעים קודם לכן: אברים, רוח, נשמה ולשון.

כינויים חבוריים

ב'נשמת' משמשים כינויים חבוריים רבים המתייחסים אל המוען (ציבור המתפללים) או אל הנמען (הקב"ה). כינויים אלו תורמים ללכידותה של יחידת השיח משום שהם מזכירים לנו שוב ושוב מה ההקשר שלה, מפי מי היא נאמרת ולמי היא מופנית.

הכינויים המתייחסים אל המוען הם 'אלוהינו' (שורות 1, 33, *45, 46, 94), 'מלכנו' (שורות 2, *34, 58, 93), 'לנו' (שורות 5, 8), 'פינו' (שורות 27, 49), 'לשוננו' (שורה 28), 'שפתותינו' (שורה 29), 'עינינו' (שורה 30), 'ידינו' (שורה 31), 'רגלינו' (שורה 32), 'אבותינו' (שורה 33, 36, 94), 'עמנו' (שורה 36), 'גאלתנו' (שורה 37), 'פדיתנו' (שורה 38), 'זנתנו' (שורה 39), 'כלכלתנו' (שורה 40), 'הצלתנו' (שורה 41), 'מלטתנו' (שורה 42), 'דליתנו' (שורה 43), 'עזרנו' (שורה 44), 'עזבונו' (שורה 45), 'תשננו' (שורה 46), 'בנו' (שורה 47), 'אפנו' (שורה 48).

הכינויים המתייחסים אל הנמען הם 'שמך' (שורות 1, 34, 58, 65, 82), 'זכרך' (שורה 2), 'מבלעדיך' (שורה 5), 'עולמו' (שורה 14), 'בריותי' (שורה 15), 'לך' (שורות 26,

24 הורבין, תשנ"ז, ערך 'קישוריות'.

25 מספרי השורות מיוחסים למספור המופיע בנספח בסוף המאמר.

26 ב'נשמת' משמשים רק כינויים חבוריים, ולא כינויים פרודים.

אחדותה של תפילת 'נשמת כל חי' לאור מאפייני השיח שלה

33, 59, 60, *61, 62), 'רחמיך' (שורה 44), 'חסדיך' (שורה 45), 'לפניך' (שורות 63, 94), 'כמוך' (שורה 67), 'ייראוך' (שורה 64), 'נהללך' (שורה 75), 'נשבחך' (שורה 76), 'נפאריך' (שורה 77), 'קדשך' (שורה 78), 'עזך' (שורה 81), 'נוראותיך' (שורה 84), 'עמך' (שורה 93), 'עבדך' (שורה 105), 'משיחך' (שורה 106).

חזרה על אותה מילה

החזרות הבולטות ב'נשמת' הן שמות ה', שורשים של שבח (בר"ך, יד"י, הל"ל, פא"ר, רו"ם ושב"ח) ומילים שונות ("נשמה", "רוח", "חסד ורחמים", "כל", "מלך" ועוד). חזרות אלו מחזקות את הקשר בין החלקים השונים שבהם מופיעה אותה המילה. כמו כן הן קשורות לשדות הסמנטיים המשותפים כפי שנראה להלן.

שם מכליל ושמות מוכללים

לעתים מתגוננת ההתייחסות למסומן על ידי שימוש בשם מכליל ובשמות מוכללים. ב'נשמת' מופיעים השמות המוכללים 'פינו', 'לשוננו', 'שפתותינו', 'ידינו' ו'רגלינו' (שורות 27-32) ולאחריהם השם המכליל 'אנחנו' (שורה 33). בנוסח תימן ובנוסח עדות המזרח אין המשך לכינוי "במקהלות רבבות עמך בית ישראל".²⁷ משום כך יש לראות בו סיכום לפסקה שלפניו: "בפי ישרים תתרוםם ובשפתי צדיקים תתברך...". כלומר, לפי נוסחים אלו, פי הישרים, שפתי הצדיקים, לשון החסידים וקרב הקדושים הם שמות מוכללים ומקהלות עמך בית ישראל זו תמורה מכלילה.

2. שימוש בקשרים

ב'נשמת' משמשים הקשרים האלה: ו' החיבור, 'אשר', ש' הזיקה, 'אלא', 'על כן', 'הן', 'כי' ו'שכן'. נוסף על כך ישנן פתיחות לציטוטים, הקושרות גם הן בין חלקי התפילה: 'כדבר שכתוב' (שורה 65), 'כאמור' (שורה 79), 'וכתוב' (שורה 87).

ב. שדות סמנטיים משותפים²⁸

עד כה עסקנו באמצעי הקישור הבסיסיים ביותר של יחידת השיח. אמצעים אלו הם טכניים בעיקרם, והם מצויים כמעט בכל טקסט בעל לכידות בסיסית. נוסף עליהם משמשים ב'נשמת' גם אמצעים אחרים התורמים לאחדותה של יחידת השיח. אמצעי לכידות אלו

27 בר-אילן מציין כי ריבוי המילה "כל" הוא מאפיין סגנוני, המוכר לנו מספר תהילים, מ"עלינו לשבח", ממוסף לראש השנה ועוד (בר-אילן, תשמ"ז, עמ' 93-94).

28 בנוסח אשכנז ובנוסח ספרד נאמר לאחר מכן "ברינה יתפאר שמך בכל דור ודור".

29 השדות הסמנטיים המשותפים קשורים גם לחכמים המרכזיים החוזרים ב'נשמת' כפי שנראה להלן.

תמר כץ

קשורים בעיקר ברובד הסמנטי של היחידה ומצויים ברבדים נסתרים יותר של יחידת השיח.

לאורך 'נשמת' כולה פזורות מילים רבות השייכות לארבעה שדות סמנטיים: 1) אברי גוף האדם (2) שבח והודיה (3) גאולה וישועה (4) נצח ותמידיות. שדות סמנטיים אלו יוצרים זיקה ודמיון בין חלקיה השונים של התפילה ומחזקים את לכידותה. כמו כן הם מעבירים את הרעיונות המרכזיים של התפילה בהדגישם את תמידיות ישועת ה' ואת תמידיות חובתו של האדם להודות לו בכל כוחו. ואלו המילים והשורשים השייכים לכל שדה:

1. אברי גוף האדם:

נשמה (שורות 1, 48), רוח (שורות 1, 47), בשר (שורה 2), פה (שורות 27, 49, 59, 89), לשון (שורות 28, 49, 60, 91), שפתיים (שורות 29, 90), עין (שורות 30, 61), יד (שורה 31), רגל (שורה 32), אברים (שורה 47), אף (שורה 48), ברך (שורה 62), קומה (שורה 63), לב (שורה 64), קרב (שורות 65, 80, 92), כליות (שורה 65), עצמות (שורה 67), נפש (שורה 80).

2. שבח והודיה (שורשים):

בר"ך (שורות 1, 34, 51, 78, 80, 90, 102), הד"ה (33, 50, 59, 95), הד"ר (שורה 100), הל"ל (שורות 13, 75, 88, 89/92, 96), נצ"ח (שורה 101), על"ה (שורה 103), ער"ן (שורה 56), פא"ר (שורות 2, 53, 77, 93, 98), קד"ש (שורות 57, 92=91), קל"ס (שורה 104), רו"ם (שורות 2, 55, 99), רנ"ן (שורות 28, 88), שב"ח (שורות 13, 30, 52, 60, 76, 97, 104), שי"ר (שורה 54, *104).

3. גאולה וישועה:

גא"ל (שורות 5, 37), דל"ה (שורה 43), יש"ע (שורות 5, 68), מל"ט (שורה 42), נצ"ל (שורות 6, 41, 67), עז"ר (שורות 8, *44), ענ"ה (שורה 7), פד"ה (שורות 6, 38).

נצח ותמידיות:

בכל דור ודור (שורה 93), בכל עת (שורה 7), לְנֶצַח (שורה 46), מן העולם ועד העולם (שורה 4), עד (שורה 86), תמיד (שורות 3, *58).

ג. קשרים לוגיים בין חלקי התפילה

כמה מחלקיה של 'נשמת' קשורים זה לזה בקשרים לוגיים מקומיים. להלן סוגי הקשרים המצויים ב'נשמת'.

1. קשר של פירוט והסבר
 - לאחר המילים "אין לנו מלך (עוזר וסומך) אלא אתה" (שורות 8-9) מופיע פירוט ל"אתה": "אלוהי הראשונים והאחרונים, אלוה כל בריות..." (שורות 10-15).
 - לאחר המילים "המנהג עולמו בחסד ובריותיו ברחמים" (שורות 14-15) מופיע פירוט ההנהגה: "...המעורר ישנים והמקיץ נרדמים..." (שורות 19-25).
 - לאחר המילים "על אחת (מ)אלף אלפי אלפים ורבי רבבות פעמים הטובות (נסים ונפלאות) שעשית עם אבותינו ועמנו" (שורות 35-36) מופיע פירוט הטובות: "(מלפנים) ממצרים גאלתנו..." (שורות 37-45).
 - כמה שורות לאחר הביטוי המקראי "האל הגדול הגבור והנורא"³⁰ (שורה 72) מתפרשים כל חלקיו:

האל	בתעצמות עוז
הגדול	בכבוד שמך
הגבור	לנצח
והנורא	בנוראותיך.

במבנה זה של פסוק פותח ולאחריו דרשה של חלקיו מוכר לנו מתפילות נוספות ומדרשי חז"ל. מירסקי³¹ מביא דוגמות למבנה זה מן ההגדה של פסח ומברכת 'נחם'.

בהגדה של פסח:

"וירעו אותנו המצרים ויענונו ויתנו עלינו עבודה קשה" —

וירעו אותנו המצרים	כמה שנאמר	הבה נתחכמה לו פן ירבה...
ויענונו	כמה שנאמר	וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלותם
ויתנו עלינו עבודה קשה	כמה שנאמר	ויעבדו מצרים את בני ישראל כפרך

בברכת "נחם":

העיר האבלה והתרכה והבוזיה והשוממה —	
האבלה	מבלי בניה
והתרכה	ממענוותיה
והבוזיה	מכבודה

30 דברים י, יז, נחמיה ט, לב.

31 מירסקי, תשמ"ה, עמ' 80-96.

והשוממה — מאין יושב.

מכיוון שהקטע "נהללך ונשבחך... וכל קרבי את שם קדשו" מפריד בין הביטוי "האל הגדול הגבור והנורא" לבין פירוש חלקיו, יש המשערים כי במקורו לא נאמר במקום זה, אלא לאחר "שוכן עד מרום וקדוש שמו", כפי שאכן מצוי בהגדה של פסח בנוסח יהודי איטליה.³²

גם לאחר הפסוק "רננו צדיקים בה' לישרים נאווה תהלה" (שורה 86) מופיע מעין מדרשו: "כפי ישרים תתהלל, ובדברי צדיקים תתברך ובלשון חסידים תתרוםם ובקרב קדושים תתקדש" (שורות 89-92).

2. קשר של הכללה

לאחר תיאור האברים המשבחים של קהל המתפללים או של עם ישראל כולו (שורות 47-58), באה הכללה שלפיה כל האברים (כנראה של כל בני האדם) משבחים, או לפחות ראוי שישבחו את הקב"ה: "כי כל פה לך יודה וכל לשון לך תשבע..." (שורות 59-65).

3. קשר של סיכום ומסקנה

לאחר פירוט נפלאות ה': "מלפנים) ממצרים גאלתנו... ומחליים רעים (ורבים) דליתנו" (שורות 37-43) מופיע הסיכום: "עד הנה עזרנו רחמך ולא עזבונו חסדיך (ה' אלוהינו)" (שורות 44-45), ולאחר הסיכום מופיעה המסקנה — שבח לה': "על כן אברים שפלגת בנו... הן הם יודו ויברכו..." (שורות 47-58).

ד. תקבולות בין משפטים ובין חלקי משפטים

התקבולת היא אמצעי סגנוני המוכר לנו היטב כבר מן השירה המקראית.³³ בתקבולת יש שתי צלעות או יותר שבהן חוזר רעיון אחד במילים שונות. לעתים קרובות הצלעות המקבילות דומות זו לזו גם במבנה התחבירי שלהן. השימוש במבנה התקבולת מעצים את המסר, שהרי אותו רעיון מובע בה כמה פעמים במילים שונות. בתפילה יש לתקבולת תפקיד חשוב נוסף, והוא סיוע בזכירת הנוסח.

1. תקבולות שלמות

התקבולת הפשוטה ביותר היא תקבולת שלמה. בתקבולת זו לכל איבר בצלע אחת יש איבר מקביל בצלע האחרת או בצלעות האחרות.³⁴ ב"נשמת", המאופיינת בחזרות רבות, יש כמה וכמה תקבולות מן הסוג הזה. ואלו הן:

32 ברא"ל, תשמ"ז, עמ' 95-96.

33 ראו ליכט, תשל"ז, עמ' 642-644.

34 ראו ליכט, תשל"ז, עמ' 642.

אחדותה של תפילת 'נשמת כל חי' לאור מאפייני השיח שלה

- נשמת כל חי תכרך את שמך ה' אלוקיני ורוח כל בשר תפאר ותרום זכרך מלכנו (שורות 1-2).

מבנה התקבולת:
סמיכות (ש"ע + "כל" + ש"ע) פועל ש"ע + כינוי קניין חבר (ך) כינוי לה'.
תקבולת זו מתארת איך כל הבריות מהללות את ה', או איך מן הראוי שהן יהללוהו.

- המעורר ישנים והמקיץ נרדמים והמשיח אלמים והמתיר אסורים והסומך נופלים והזוקק כפופים (והמפענח נעלמים) (שורות 19-25).

מבנה התקבולת:
ה+פועל בכינוי ש"ע ברכים (מושא ישיר) +תקבולת זו מתארת את יכולתו של הקב"ה לשנות את מצבו של האדם מן הקצה אל הקצה. משום כך, מובאות בה דוגמות שונות לשינויי מצבים כאלה.

- ממזרים ומכית עבדים ברעב ובשבע מחרב ומדבר ומחליים רעים (ורכים) ונאמנים גאלתנו פדיתנו זנתנו כלכלתנו הצלתנו מלטתנו (שורות 37-43).

מבנה התקבולת:
תיאור (של מקום או מצב) פועל + כינוי מושא חבר תקבולת זו מתארת מקרים שונים שבהם הקב"ה עזר לנו והציל אותנו מצרה.

- אברים ורוח ונשמה ולשון שפלגת בנו שנפתח באפנו אשר שמת בפינו (שורות 47-49).

מבנה התקבולת:
ש"ע (איבר בגוף) ש(אשר) + פועל ב+שם

תקבולת זו מתארת את האיברים ששם ה' בגוף האדם, ואחריה מתואר כיצד איברים אלו משבחים את ה'. התקבולת מדגישה שה' הוא שנטע בנו את איברי הגוף, ולכן עליהם לשבח.

- כל פה לך יודה וכל לשון לך תשבוע (וכל עין לך תצפה) וכל ברך לך תכרע וכל קומה לפניך תשתחוה (שורות 59-63).

מבנה התקבולת:
כל + ש"ע (איבר בגוף) "לך" ³⁵ פועל.
תקבולת זו דומה לתקבולת הראשונה שראינו. גם היא מתארת איך כל הבריות מהללות את ה', או איך ראוי שהן יהללוהו.

- וכל הלכות ייראוך וכל קרב וכליות יזמרו לשמך (שורות 64-65).

מבנה התקבולת:
"וכל" + ש"ע פועל+מושא
תקבולת זו היא למעשה המשך של התקבולת הקודמת. המבנה והסדר משתנים בה מעט, אולי כדי ליצור תחושה של העצמה.

- מי ידמה לך ומי ישוה לך ומי יערך לך (שורות 69-71).

מבנה התקבולת:
"מי" פועל "לך"
תקבולת זו מדגישה את היות ה' אחד שאין שני לו. ההדגשה של ייחודיות ה' מובעת גם באמצעות השימוש בשאלות רטוריות שתשובתן המתבקשת היא: "אין משהו כזה".

- בפי ישרים תתהלל ובדברי צדיקים תתברך ובלשון חסידים תתרום ובקרב קדושים תתקדש ³⁶ (שורות 89-92).

³⁵ על הצורה "לפניך" שמחליפה את "לך" בצלע האחרונה ראו להלן.
³⁶ כך בנוסח אשכנז. בשאר הנוסחים יש שינויים קלים, אך מבנה התקבולת זהה.

מבנה התקבולות:

ב+ש"ע (נסמך) ש"ע ברבים (סומך) פועל בעתיד.
תקבולת זו מתמקדת בשבח ה' בפי יראיו. לא ברור אם יש כאן כמה קבוצות המשכחות את ה', או שמדובר בקבוצה אחת המכונה בכמה כינויים.

2. תקבולות חסרות

בתקבולת חסרה יש השמטה של חלק תחבירי כלשהו בצלע השנייה. החלק התחבירי המופיע רק פעם אחת מתייחס לשתי הצלעות גם יחד. ואלו הן התקבולות החסרות שב'נשמת':

• המנהג ו[המנהג]	עולמו בריותיו	בחסד ברחמים
---------------------	------------------	----------------

מבנה התקבולת השלם הוא:

"המנהג" ש"ע + כינוי קניין חבור (י') ב + ש"ע מופשט
המילה "מנהג" מופיעה רק בצלע הראשונה, אך היא מתייחסת גם לצלע השנייה.

• פינו ולשונו ושפתותיו ועיניו וירדיו ורגליו	מלא [מלאה] רינה [מלאות] שבח מאירות פרושות קלות	שירה כהמון כמרחבי רקיע כשמש וכירח כנשרי שמים כאילות (שורות 27-32).	כים גליו
--	---	---	-------------

מבנה התקבולת השלם הוא:

ש"ע (איבר בגוף) + כינוי קניין חבור פועל (+מושא ישיר) כ + ש"ע (או צירוף סמיכות).

המבנה של תקבולת זו איננו אחיד בכל חלקיה. הפועל "מלא" המופיע בצלע הראשונה חסר בצלעות השנייה והשלישית. בצלעות האחרות יש פעלים שאינם דורשים מושא ישיר, ולכן אין הקבלה מלאה בינן לבין שלוש הצלעות הראשונות.
למרות ההבדלים הללו, ואולי דווקא בגללם, זוהי תקבולת משוכללת הדומה יותר לתקבולות החסרות שבמקרא. בתקבולות שבמקרא יש חשיבות רבה לאורכן הוזה של הצלעות. לכן בתקבולות חסרות, שבהן חסר חלק תחבירי כלשהו באחת הצלעות, מאריכים חלק תחבירי אחר כדי להשוות את אורך הצלעות.³⁷ בתקבולת שאצלנו אפשר לראות זאת בצלעות השנייה והשלישית. בצלעות אלו חסר הפועל "מלא" ומשום כך הורחב שם העצם שבסוף הצלע לצירוף סמיכות בעל שתי מילים. בצלעות האחרות אין מושא ישיר,

37 ליכט, תשל"ז, עמ' 642.

תמר כץ

ולכן גם בסופן יש צירוף סמיכות בעל שתי מילים במקום שם עצם של מילה אחת. הצלע האחרונה קצרה יותר מחברותיה, אך כפי שנראה להלן גם דבר זה איננו מקרי.

- אין אנחנו מספיקים להודות לך ה' אלוֹקֵינו ואלוֹקֵי אבותינו ונֵאִין אנחנו מספיקים לברך את שמך (מלכנו) (שורות 33-34).

מבנה התקבולת:

"אין אנחנו מספיקים" שם פועל + מ"י (+ ש"ע) + כינוי קניין חבור ("ך") כינוי לה'. בתקבולת זו המילים "אין אנחנו מספיקים" שבצלע הראשונה חסרות בצלע השנייה. תקבולת זו שלמה יותר בנוסח ספרד, משום שבו מופיע בצלע השנייה הכינוי "מלכנו" בהקבלה לכינוי "ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו" שבצלע הראשונה.

• עד הנה ו[עד הנה]	עזרונו לא עזבונו	רחמיך חסדיך (שורות 44-45).
-----------------------	---------------------	-------------------------------

מבנה התקבולת:

"עד הנה" ועל + כינוי מושא חבור ש"ע + כינוי קניין חבור ("ך")
הביטוי "עד הנה" שבצלע הראשונה חסר בצלע השנייה.

3. שינוי בסיום התקבולת

במאמרו "כיצד פוסקים"³⁸ עמד אהרן מירסקי על תופעה מעניינת הקשורה במבנה התקבולת. בתקבולות בעלות שלוש צלעות או יותר, יש שהצלע האחרונה שונה מעט מחברותיה. היא יכולה להיות שונה מהן באורכה, בסדר המילים שבה או במבנה התחבירי. מירסקי מצא דוגמות רבות לכך במקרא, בספרות חז"ל, בתפילה ובפיוט. לדעתו, השינוי בצלע האחרונה נועד להבהיר לנו שהתקבולת הגיעה אל קצה. גם ב'נשמת' אפשר לזהות שינויים בסופי תקבולות. ואלו הם:

• פינו וירדיו ורגליו	מלא פרושות קלות	שירה כים ... כנשרי שמים כאילות (שורות 27-32).
----------------------------	-----------------------	--

כבר ראינו לעיל כי בתקבולת זו יש הקפדה יתרה על אורכן השווה של הצלעות. רק בצלע האחרונה אין הקפדה על עניין זה. צלע זו קצרה מחברותיה, לומר: התקבולת באה אל סופה.

• ממצרים גאלתנו	...
--------------------	-----

38 מירסקי, תשנ"ט, עמ' 11-69.

אחדותה של תפילת 'נשמת כל חי' לאור מאפייני השיח שלה

מחבר הצלתנו
ומדבר מלטתנו
ומחליים רעים (ורבים) ונאמנים דליתנו (שורה 43).
רק בצלע האחרונה של תקבולת זו נוספו שמות תואר לשם העצם. שמות התואר מאריכים מאוד את הצלע בהשוואה לצלעות האחרות, וכך אנו יודעים שהתקבולת הסתיימה.

• אברים שפלגת בנו
ורוח ונשמה שנפתח באפנו
ולשון אשר שמת בפינו (שורה 49).³⁹
בשתי הצלעות הראשונות של תקבולת זו משמשת ש' הזיקה, ואילו בצלע האחרונה משמשת דווקא "אשר". אמנם אין זה שינוי גדול, אך עדיין אפשר להבחין בו על נקלה.

• כל פה לך
וכל לשון לך
תשבע יודה

וכל קומה לפניך תשתחוה (שורה 63).

כבר הזכרנו לעיל שהמבנה של תקבולת זו הוא:

כל + ש"ע (איבר בגוף) "לך" פועל.

למעשה, כל הצלעות מתאימות למבנה זה, חוץ מן הצלע האחרונה שבה מתחלפת הצורה "לך" בצורה "לפניך".

• נהלך
ונשכחך
ונפארך

ונברך את שם קדשך (שורה 78).

גם כאן הצלע האחרונה ארוכה יותר מחברותיה. לאחר הפועל "נברך" אין מושא ישיר חבור כבשאר הצלעות, אלא מושא ישיר פרוד שבו צירוף סמיכות בעל שתי מילים ("שם קדשך"). השינוי הבולט באורך הצלע מדגיש את היותה הצלע האחרונה.

'חוליות מקשרות' בין משפטים סמוכים

תופעה סגנונית מיוחדת ל'נשמת' היא שימוש במילים קרובות במשפטים סמוכים היוצרות מעין 'חוליות מקשרות' ביניהם. הקרבה שבין המילים יכולה להיות קרבת משמעות או קרבה המבוססת על קשר מקראי.

39 זהו הבדל דק ביותר, ועל כן אין זה מפתיע שהוא מופיע רק בחלק מן הנוסחים.

תמר כץ

א. מילים בעלות קרבת משמעות

- "...ורוח כל בשר תפאר ותרום זכרך מלכנו תמיד. מן העולם ועד העולם אתה אל..." (שורות 3, 4).
- "וה' (ער הנה) לא ינום ולא יישן, המעורר ישנים והמקיץ נרדמים והמשיח אלמים..." (שורות 16-20).
- "ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע... וידינו פרושות כנשרי שמים..." (שורות 29, 31).
- אילו פינו מלא שירה כים
ולשוננו רנה כהמון גליו
ושפתותינו שבח

אין אנחנו מספיקים להודות לך...

השורש שב"ח שבלשון המקרא היה פירושו להלל, קיבל בלשון חז"ל משמעות נוספת של שיר תהילה. משמעות זו מוכרת לנו גם מן השפה הארמית.⁴⁰ כאן למילה "שבח" משמעות מקבילה לשירה ולרינה, אך נוספת לה גם המשמעות של תוכן השירה, כך שאפשר לראות בה מעין חוליה מקשרת ל"אין אנחנו מספיקים להודות..."⁴¹.

ב. קשרים המבוססים על רימוזים מקראיים

חלק מן החוליות המקשרות ב'נשמת' מבוססות על מילים המופיעות בסמיכות במקרא. השימוש במילים אלו יוצר זיקה בין משפטים או בין חלקי משפטים, כפי שאפשר לראות בציטוטים הבאים:

- "ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע ועינינו מאירות כשמש וכירח וידינו פרושות כנשרי שמים" (שורות 29-31) — מלבד הקשר הסמנטי הברור שבין מילים אלו יש ביניהן גם קשר מקראי: וַיֹּאמֶר אֱלֹקִים יְהִי מֵאֵת פִּרְקִיעַ הַשָּׁמַיִם... לְהֵאִיר עַל הָאָרֶץ... וַיַּעַשׂ אֱלֹקִים אֵת שְׁנֵי הַמָּאֹת הַגְּדֹלִים (=השמש והירח)... (בראשית א, יד-טז).
- "וידינו פרושות כנשרי שמים ורגלינו קלות כאילות" (שורות 31-32) — "קָלִים הָיוּ רַגְלֵינוּ מִנְּשָׁרֵי שָׁמַיִם" (איכה ד יט).
- "ברעב זנתנו... מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו" (שורות 39-42) — השלישייה 'דבר', 'חרב' ו'רעב' נפוצה מאוד בירמיהו (יד, יב; כא, ז; כא, ט; כד, י; כז, ח; כז, יג; כט, יז; כט, יח; לב, כד; לב, לו; לד, יז; לח, ב; מב, יז; מב, כב; מד, יג) וביחזקאל (ו, יא; יב, טז; יד, כא).
- "מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו" (שורות 41-42) — "כִּי מֵלֵט אֶמְלֹטְךָ וּבְחֶרֶב לֹא תִפֹּל" (ירמיהו לט, יח).
- ברעב זנתנו ובשבע כלכלתנו, מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו, ומחליים רעים (ורבים)

40 ראו בויארין, תשמ"ו, עמ' 91-99.

41 שם, עמ' 93.

ונאמנים דליתנו" — במשפטים אלו יש כמה ביטויים הקשורים לסיפור שעבוד מצרים, עובדה הקושרת אותם למשפטים הקודמים להם: ("מלפנים) ממצרים גאלתנו ה' אלוקינו ומבית עבדים פדיתנו" (שורות 37–38). מעניין לציין שהביטויים מופיעים לפי סדרם הכרונולוגי בסיפור: 'רעב' ו'שבע' מוכרים לנו מראשית הירידה למצרים, היינו מסיפור יוסף ואחיו: "וַתִּקְלֶינָה שְׁבַע שָׁנִי הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר הָיָה בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם וַתַּחֲלִינָה שְׁבַע שָׁנִי הָרָעָב לְבֹאֵא פֶּאֶשֶׁר אָמַר יוֹסֵף..." (בראשית מא, נג–נד). גם הפועל "קָלַל" מוכר לנו מדברי יוסף: "אֲנִי אֶכְלָל אֶתְכֶם וְאֶת טַפְכֶּם" (בראשית נ, כא). צירוף הביטויים 'חרב' ו'הצלה' ("מחרב הצלתנו") מוכר לנו אמנם מפרשת "תרנ"ו, אך מתייחס לימיו של משה בארץ מדין, שבהם קרא לבנו אליעזר "כִּי אֶלְקִי אָבִי בְּעֶזְרִי וַיִּצְלַנִי מִתַּרְבַּח פְּרָעָה" (שמות יח, ד). הביטוי 'דבר' קושר אותנו ישירות לאחת ממכות מצרים (שמות ט, א–ז), והביטוי 'תָּלַם' מזכיר את דברי ה' לישראל לאחר יציאת מצרים: "כָּל הַמִּחְלָה אֲשֶׁר שָׁמַתִּי בְּמִצְרָיִם לֹא אֲשִׁים עֲלֶיךָ כִּי אֲנִי ה' רַפְּאֵךְ" (שמות טו, כו).

- "המלך היושב על כסא רם ונשא. שוכן עד מרום וקדוש שמו" (שורות 85–86) — הביטוי 'רם ונשא' יכול לעלות לכאן ולכאן, ומקשר בין המשפטים המבוססים על שני פסוקים מספר ישעיהו: "וַאֲרָאָה אֶת אֲדֹנָי יֵשֵׁב עַל כִּסֵּא רָם וְנִשְׂאָ" (ישעיהו ו, א) ו"כִּי כֹה אָמַר רָם וְנִשְׂאָ שֹׁכֵן עַד וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ מְרוֹם וְקָדוֹשׁ אֲשֶׁכֹּן" (ישעיהו נז, טו). מעניין כי בימינו מקובל לחבר את 'רם ונשא' עם "המלך היושב על כסא" (היינו שהכסא רם ונשא), ואילו בעל מחזור ויטרי כותב בפירושו ל'נשמת': "ואם חיבר כסא לרם ונשא ועשאו דיבור אחד להשמיע שהכסא רם ונשא לא משתבש. כי כן משמע המקרא שהוא יושב על הכסא שהוא רם ונישא למעלה". כלומר: לדידו של בעל מחזור ויטרי, יש לחבר את 'רם ונשא' אל "שוכן עד מרום", אך גם אם מחברים זאת בטעות ל"המלך היושב על כסא" אין זו טעות חמורה, שהרי גם על כיסאו של ה' אפשר לומר שהוא 'רם ונשא', כפי שמפורש בפסוק הנזכר מישעיהו.
- "...ברנה יתפאר שמך מלכנו בכל דור ודור, שכן חובת כל היצורים... להודות..." (שורות 93–95) — "אֲנִיכִידָה שְׁמֶךָ בְּכָל יוֹר וְיָר עַל כֵּן עֲמִים יְהוֹדוּךָ..." (תהילים מה, יח).

הפועל זמני הפועל

ב'נשמת' יש שימוש רב בשלושת זמני הפועל (עבר, בינוני ועתיד) וכן בצורת המקור הנטוי (שם הפועל). השימוש בכל הזמנים, ובהם גם המקור הנטוי, מחזק את התחושה העל-זמנית של התפילה ומדגיש כי שבחו של ה' ונפלאותיו חובקים את ההווה העולמית והאנושית באשר היא.

מבנה התפילה

א. מבנים של חלקים מן התפילה

1. מבנים מקבילים
כפי שראינו לעיל, ב'נשמת', ככתפילות רבות נוספות, יש שימוש רב במבנים מקבילים, התורמים ללכידות התפילה, לעצמתה ולזכירתה בעל-פה.

2. ראשי תיבות

בנוסח תימן, בנוסח עדות המזרח ובנוסח ספרד מופיע:

בפי	ישרים	תתרום
ובשפתי	צדיקים	תתברך
ובלשון	חסידים	תתקדש
ובקרב	קדושים	תתהלל.

בסדרן של מילים אלו אפשר למצוא את ראשי התיבות של השמות יצחק ורבקה, כפי שנכתב בספר אבודרהם⁴²: "בפי ישרים תתרום ובדברי צדיקים תתברך ובלשון חסידים תתקדש ובקרב קדושים תתהלל. תמצא בראשי תיבות יצחק ורבקה. ישרים צדיקים חסידים קדושים, יצחק. תתרום תתברך תתקדש תתהלל, רבקה". על משמעותם של ראשי תיבות אלו נכתב⁴³: "ויש אומרים כי החכם שחבר זה היה שמו יצחק ושם אשתו רבקה ועשהו לכבוד יצחק אבינו ורבקה אמנו כדי להזכיר לנו זכותם".

בעל מחזור ויטרי כתב אודות שיוכם של ראשי תיבות אלו ליצחק אבינו ולרבקה אמנו: "אבל אין עניין יצחק ורבקה לכאן. ולא יתכן לפרש כן. דהא יצחק אבינו תיקן תפילת המנחה... ואם כן בתפילת המנחה שיוסד היה לו לייסד שמו ושם אשתו. ולא בתפילת שחרית שתיקן אברהם אבינו..."⁴⁴ הוא עצמו מציע סדר אחר לפעלים, המבוסס על פסוקים שונים, ובכך משייר בתפילה רק את ראשי התיבות יצחק, ולא את ראשי התיבות רבקה. בדומה לכך מופיע בסידור הרוקח: "בפי ישרים תתהלל... ויש מהפכין ואומרים תתרום ואומרים יצחק ורבקה תיקנוה... אבל אני לא קבלתי כן... אך אנו אומרים בפי ישרים תתהלל, ובדברי צדיקים תתברך, ובלשון חסידים תתקדש, ובקרב קדושים תתרום". גם בסידור רב סעדיה גאון, בנוסח אשכנז (בנוסחים הקדומים ובימינו), ובנוסחים נוספים מצויים ראשי התיבות יצחק בלבד.

קשה להעריך מתי חדרו ראשי תיבות אלו לתפילה ומה משמעותם, אך מדובר מן הסתם בתוספת מאוחרת משום שאקרוסטיכוניס של שמות החלו לשמש רק בתקופת הפייטנות הקלסית. מכל מקום בנוסחי התפילה שלפנינו הם קיימים במלואם או בחלקם,

42 ספר אבודרהם השלם, עמ' קפב.

43 ספר אבודרהם השלם, שם.

44 דבריו אלה מבוססים, כמובן, על דברי הגמרא המפורסמים בברכות כו ע"ב.

אחדותה של תפילת 'נשמת כל חי' לאור מאפייני השיח שלה

ועל כן ראוי להזכירם בנסותנו לזהות את מבנה הקטע. ראשי תיבות אלו יוצרים לכידות פנימית בין המשפטים שהם מופיעים בהם, ולכן יש להם חשיבות מצד חקר השיח.

3. "ריבוי אחר ריבוי" הקטע הפותח במילים "ואילו פינו מלא שירה כים" (שורות 27-32) עשוי כ"ריבוי אחר ריבוי" ודומה לסגנון המוכר לנו ממסכת שבת,⁴⁵ מסוף מגילת תענית⁴⁶ ומן הפיוט "כמה מעלות טובות למקום עלינו" שבהגדה של פסח.⁴⁷

ב. מבנה התפילה בכללותה באופן כללי 'נשמת' בנויה במבנה של שרשר. אין לה מבנה-על, אלא כל חלק בה קשור לחלקים הקרובים אליו בקשרים מקומיים. עם זאת ראוי לשים לב לשני תָּקְנִים עיקריים המצויים בה לכל אורכה:

1) האדם המשבח את ה' (חובת האדם להודות לה', רצונו לעשות זאת וכדומה).

2) תוכן השבח לה' (תיאור חסדיו, נפלאותיו וגבורותיו). שני תכנים אלו, הקשורים זה לזה באופן ברור,⁴⁸ מופיעים ב'נשמת' לסירוגין:

שורות 1-3:	האדם המשבח את ה'
שורות 4-25:	תוכן שבח ה'
שורות 26-34:	האדם המשבח את ה'
שורות 35-36:	קישור בין האדם המשבח לבין תוכן השבח ("על אחת מאלף...")
שורות 37-46:	תוכן שבח ה'
שורות 47-48:	קישור בין תוכן השבח לבין האדם המשבח ("אברים שפלגת בנו" — מעין הודיה ושבח לקב"ה על שחלק לנו אברים, שבהם אנו יכולים להודות לו)
שורות 49-65:	האדם המשבח את ה'
שורות 66-68:	קישור ("כל עצמותי תאמרנה...") — האדם המשבח, "מציל עני מחזק ממנו..." — תוכן השבח
שורות 69-74:	תוכן שבח ה'
שורות 75-80:	האדם המשבח את ה'

45 "ואמר רבא בר מחסאי אמר רב חמא בר גוריא אמר רב אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסים ושמים יריעות וכל בני אדם לבלרין אין מספיקים לכתוב חללה של רשות" (שבת יא, ע"א).

46 "סיעתו של רבי אליעזר בן חנניא בן חזקיהו בן גורון הם כתבו מגלת תענית, מפני שאין למודין בצרות ואין הצרות מצויות לבא עליהם. אבל בזמן הזה שהם למודים בצרות, והצרות באות עליהם, אם יהיו כל הימים דיו וכל היערות קולמוסים וכל בני אדם לבלרים אין מספיקין לכתב הצרות הבאות עליהם ותשועות הנעשות להם" (מגילת תענית, סוף פרק שנים עשר).

47 ברא"ל, תשמ"ז, עמ' 89.

48 לאחר שאנו מצהירים על כך שעלינו לשבח את ה', אנו מזכירים את השבח עצמו.

תמר כץ

שורות 81-86: תוכן שבח ה'

שורות 87-106: האדם המשבח את ה'.

פתיחת התפילה וסיומה באותו הנושא (האדם המשבח) יוצרים מבנה מעגלי המחזק מאוד את לכידותה.

סיכום

ההתבוננות בתפילת 'נשמת כל חי' בכלים של חקר השיח אפשרה לנו לראותה כמארג אחיד ושלם ולהבינה טוב יותר. התוודענו לנימים הדקים המקשרים בין חלקיה וראינו שהיא מלוכדת בדרכים שונות ההופכות אותה ליחידת שיח שלמה. מלבד אמצעי הקישור הבסיסיים ביותר, 'נשמת' מלוכדת באמצעים נוספים, כגון השדות הסמנטיים המשותפים לחלקיה, הנושאים המרכזיים החוזרים בה לסירוגין והמבנה המעגלי שנוצר מן הדמיון שבין הפתיחה לסיום. עם זאת, רוב אמצעי הלכידות המשמשים בה הם אמצעים מקומיים המחברים בין חלקים סמוכים בלבד. עובדה זו, כמו גם העובדה שאין לה מבנה-על מסודר ויש בה חזרות רבות, מחזקת את ההשערה שתפילה זו עברה גלגולים שונים והורחבה לאורך הדורות. את ההשערה הזאת כבר העלו בעבר חוקרים שונים, אך היא עודנה טעונה בדיקה. בדיקה מעין זו צריכה להיות מבוססת על השוואה שיטתית ומפורטת של כל נוסחיה של 'נשמת' הידועים לנו כיום.

אחדותה של תפילת 'נשמת כל חי' לאור מאפייני השיח שלה

נספח: 'נשמת כל חי' — מבנה ושינויי נוסח

(הנוסח המופיע כאן הוא נוסח אשכנז ובסוגריים ספרד)

1	נשמת	כל	חי	תברך את שמך ה' אלוהינו
2	ורוח	כל	בשר	תפאר ותרום זכרך מלכנו
3	תמיד			
4	מן העולם ועד העולם		אתה אל.	
5	ומבלעדיך	אין לנו מלך	גואל ומושיע	
6			פודה ומציל	
7			ומפרנס (ועונה) ומרחם	בכל עת צרה וצוקה.
8		אין לנו מלך	(עוזר וסומך)	
9	אלא אתה:			
10	אלוהי	הראשונים והאחרונים		
11	אלוה	כל בריות		
12	אדון	כל תולדות		
13	המהלל	ברב התשבחות		
14	המנהג	עולמו	בחסד	
15		ובריותיו	ברחמים	
16	וה'	(ער)		
17	(הנה)	לא ינום		
18		ולא יישן		
19		המעורר	ישנים	
20		והמקיץ	נרדמים	
21		והמשיח	אלמים	
22		והמתיר	אסורים	
23		והסומך	נופלים	
24		והזוקף	כפופים	
25		(והמפענח)	נעלמים	
26	ולך לבדך	אנחנו מודים.		
27	(ו)אלו	פינו	מלא	כים
28	ולשוננו			שירה
29	ושפתותינו			רנה
				שבח
				כמרחבי רקיע

תמר כץ

30	ועינינו	מאירות	כשמש וכירח
31	וידינו	פרושות	כנשרי שמים
32	ורגלינו	קלות	כאילות
33	אין אנחנו מספיקים	להודות לך	ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו
34		ולברך את שמך (מלכנו)	
35	על אחת מ(אלף)	אלף	אלפי אלפים
36	ורבי רכבות פעמים הטובות (נסים ונפלאות)	שעשית עם אבותינו ועמנו	
37	(מלפנים)	ממצרים	גאלתנו ה' אלוהינו
38		ומבית עבדים	פדיתנו
39		ברעב	זנתנו
40		ובשבע	כלכלחנו
41		מחרב	הצלחנו
42		ומדבר	מלטתנו
43		ומחליים רעים (ורבים) ונאמנים	דליתנו
44	עד הנה	עזרונו	רחמיך
45		ולא עזבונו	חסדיך (ה' אלוהינו)
46	ואל תטשנו ה' אלוהינו לנצח.		
47	על כן	אברים	שפלגת בנו
48		ורוח ונשמה	שנפחת באפינו
49		ולשון	אשר שמת בפינו
50	הן הם	יודו	
51		ויברכו	
52		וישבחו	
53		ויפארו	
54		(וישוררו)	
55		וירוממו	
56		ויעריצו	
57		ויקדישו	
58		וימליכו	את שמך מלכנו (תמיד).
59	כי	כל פה	לך יודה
60		וכל לשון	לך תשבע

אחדותה של תפילת 'נשמת כל חי' לאור מאפייני השיח שלה

61	(וכל עין	לך	תצפה)
62	וכל ברכ	לך	תכרע
63	וכל קומה	לפניך	תשתחוה
64	וכל הלכות	ייראוך	
65	וכל קרב וכליות	יזמרו לשמך	
66	כדבר שכתוב:		
67	"כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך מציל עני מחזק ממנו ועני ואביון מגדלו"		
68	(שועת עניים אתה תשמע צעקת הדל תקשיב ותושיע).		
69	מי	ידמה	לך
70	ומי	ישוה	לך
71	ומי	יערך	לך
72	האל הגדול הגבור והנורא		
73	אל עליון		
74	קונה שמים וארץ.		
75	נהללך		
76	ונשבחך		
77	ונפאריך		
78	ונברך את שם קדשך.		
79	כאמור:		
80	"לדוד ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו".		
81	האל	בתעצמות יצוך	
82	הגדול	בכבוד שמך	
83	הגבור	לנצח	
84	והנורא	בנוראותיך.	
85	המלך היושב על כסא רם ונשא.		
86	שוכן עד מרום וקדוש שמו.		
87	וכתוב:		
88	"רגנו צדיקים בה' לישירים נאווה תהלה".		
89	בפי	ישירים	תהלה
90	ובדברי	צדיקים	תתברך
91	ובלשון	חסידים	תתקדש

92	ובקרב	קדושים	תתקדש	ובקרב	קדושים	תתהלל
			(אשכנז)			(ספרד)
93	ובמקהלות רבבות עמך בית ישראל ברנה יתפאר שמך מלכנו בכל דור ודור,					
94	שכן חובת כל היצורים לפניך ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו					
95	להודות					
96	להלל					
97	לשבח					
98	לפאר					
99	לרומם					
100	להדר					
101	(ולנצח)					
102	לברך					
103	לעלה					
104	ולקלס	על כל דברי שירות ותשבחות	דוד בן ישי			
105	עבדך					
106	משיחך.					

1 רס"ג: חברך תהלל 2 רס"ג, רמב"ם ותימן: לך תפאר. רס"ג ותימן: ותרום את זכרך 4 רס"ג: לדור ודור מעולם ועד עולם אתה הוא אל. רמב"ם: מעולם ועד עולם אתה הוא האל. תימן: לדור ודור מעולם ועד עולם אתה הוא האל 5 רס"ג: ובלעדיך אין אלהים ואין לנו מלך... רמב"ם ותימן: ומבלעדיך אין אלהים ואין לנו מלך... 6 רמב"ם ותימן: בכל עת צרה וצוקה אלא אתה פודה ומציל ומפרנס ומרחם. 7 רס"ג: עוזר וסומך ומרחם ועונה בכל עת צרה. ועונה — חסר בעה"מ. 8 חסר ברס"ג. עוזר וסומך — חסר ברמב"ם 10 חסר ברס"ג, ברמב"ם ובתימן 11 חסר ברס"ג. רמב"ם: על כל הבריות. תימן: הבריות 12 חסר ברס"ג. רמב"ם ותימן: אדון התולדות 13 חסר ברס"ג. עה"מ: בכל. רמב"ם ותימן: בתושבחות 14 חסר ברס"ג. תימן: המנהיג 15 חסר ברס"ג. רמב"ם ותימן: ברחמים רבים 16 חסר ברס"ג. רמב"ם, תימן ועה"מ: וה' אלהים אמת 17 חסר ברס"ג. הנה — חסר ברמב"ם, בתימן ובעה"מ 18 חסר ברס"ג 19 חסר ברס"ג. רמב"ם ותימן: המקיץ רדומים (תימן: וסומך נופלים ורופא חולים ומתיר אסורים 21 חסר ברס"ג. עה"מ: מחיה מתים ורופא חולים פוקח עורים וזוקק כפופים המשיח אלמים והמפענח נעלמים 22 חסר ברס"ג 23 חסר ברס"ג 24 חסר ברס"ג 25 חסר ברס"ג 26 לבדך — חסר ברס"ג, ברמב"ם ובתימן 28 רס"ג: לשוננו. רמב"ם: ולשונינו 29 שבח — חסר ברס"ג. רס"ג: כרחבי הרקיע. רמב"ם ותימן: הרקיע 30 מאירות — חסר ברס"ג. 31 פרושות — חסר ברס"ג 32 קלות — חסר ברס"ג. רס"ג, רמב"ם ותימן: אנו. רס"ג, רמב"ם, תימן ועה"מ: מספיקין. ואלהי אבותינו — חסר ברס"ג, ברמב"ם, בתימן ובעה"מ 34 רס"ג: ולברך ולקדש. רמב"ם: מלכנו. מלכנו — חסר בעה"מ 35 רס"ג, רמב"ם, תימן ועה"מ: מאלף אלפי... 36 רס"ג: ומרבוה רבבות פעמים. רמב"ם: ורוב רבבי רבבות פעמים. תימן ועה"מ: ורוב רבי רבבות פעמים. רס"ג: נסין וגבורות. נסים ונפלאות — חסר ברמב"ם ובתימן. רס"ג, רמב"ם, תימן ועה"מ: שעשית עמנו ועם אבותינו 37 רס"ג ורמב"ם: מלפנים ועד הנה רס"ג: הוצאתנו 38 רס"ג: מבית עבדים פדיתנו מלכנו. רמב"ם, תימן ועה"מ: מבית 40 רס"ג: ובשבע גדול לכלתנו. רמב"ם: ובשובע 41 רמב"ם ותימן: ומחבר 42 רס"ג ועה"מ: מדבר 43 רס"ג: מחללים רעים רבים

רפיתנו מלכנו. רמב"ם: ומחליים רעים רבים תימן: ומחליים רעים רבים דליתנו מלכנו עה"מ: ומחליים רעים ורבים 44 רס"ג, רמב"ם ותימן: ועד. תימן: עזרנו רחמיך ה' אלהינו 45 חסדך — חסר ברס"ג. ה' אלהינו — חסר ברס"ג, ברמב"ם, בתימן (מופיע קודם) ובעה"מ. 46 חסר ברס"ג, ברמב"ם, בתימן ובעה"מ 47 רס"ג: עכשיו איברים 48 רס"ג: שנפחתה (מופיע לאחר "ולשון...") 49 רס"ג: ששמת בתוך פיננו. תימן: בתוך פיננו 50 רס"ג: המה יודו. רמב"ם ותימן: הן. תימן: יודו לך 52 חסר ברמב"ם ובתימן 53 חסר ברמב"ם ובתימן 54 חסר ברס"ג, ברמב"ם, בתימן ובעה"מ 55 חסר ברמב"ם, בתימן ובעה"מ 56 חסר ברס"ג, ברמב"ם, בתימן ובעה"מ. רס"ג: את שמך וזכרך מלכנו על בתימן ובעה"מ 58 וימליכו — חסר ברס"ג, ברמב"ם, בתימן ובעה"מ. רס"ג: ישב. רמב"ם, תימן נסי פלאיך רמב"ם ותימן: את שמך ה' אלהינו על רוב נסי פלאיך 60 רס"ג: ישב. רמב"ם, תימן ועה"מ: תשבת 61 תימן: אליך 63 רס"ג: תשתחוה ותתפלל 65 כל — חסר בעה"מ. רס"ג: לכבות. רס"ג: וקרבים וכליות. רמב"ם ותימן: והקרבים והכליות. עה"מ: והקרבים והכליות 66 חסר ברס"ג. רמב"ם: כדבר שני. תימן ועה"מ: כדבר שנאמר 67 רס"ג: גם כל העצמות תאמרנה ה' מי כמוך... 68 רס"ג: ...וכתוב כי שומע אל אביונים ה' וג'. חסר ברמב"ם ובתימן 69-86 חסר ברס"ג, ברמב"ם, בתימן ובעה"מ 87 רמב"ם: ונאמר 89 רס"ג: בפי ישרים תתהלל. רמב"ם, תימן ועה"מ: בפי ישרים תתרום 90 רס"ג, רמב"ם ותימן: ובדברי צדיקים תתברך. עה"מ: ובשפתי צדיקים תתברך 91 רס"ג: ובלשון חסידים תשתבח. רמב"ם ותימן: ובלשון כל חסידים תתקדש. עה"מ: ובלשון חסידים תתקדש 92 רס"ג: ובקרב קדושים תתקדש. רמב"ם, תימן ועה"מ: ובקרב קדושים תתהלל 93 עה"מ: במקהלות. רס"ג: ובמקהלות רבבות עמך כל בית ישראל נחלתך יאמן ייחד יגדל יגבה ישחבח שמך לעד מלכנו... (מכאן ממשיך ל"ישתבח"). רמב"ם ותימן: כל בית ישראל... יתפאר שמך ה' אלהינו. יתפאר שמך מלכנו בכל דור ודור — חסר בעה"מ 94 ואלהי אבותינו — חסר ברמב"ם ובתימן 95 רמב"ם ותימן: להודות להלל לשבח לפאר לרומם לגדל ולהדר 102 חסר בעה"מ 103 חסר בעה"מ 104 ולקלס — חסר ברמב"ם, בתימן ובעה"מ. רמב"ם ותימן: על כל דברי זמירות שירות ותושבחות 106 רמב"ם: משיח'

רשימת ביבליוגרפיה וקיצורים

בויארין, תשמ"ו = ד' בויארין, "השיר והשבח" — דו משמעות ואמנות השיר בתפילות הקבע", אשל באר שבע ג (תשמ"ו), עמ' 91-99.
בראילן, תשמ"ז = מ' בראילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת-גן תשמ"ז.
ברויאר, תשמ"ז = מ' ברויאר, "אמירת 'נשמת כל חי' בשבת ויום טוב", המעין לו ב (תשמ"ז), עמ' 75-78.
גולדשמידט, תש"ך = ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך.
גלוסקא, תשמ"ד = י' גלוסקא, "אחיזי ושעבוד כצייני סגנון בלשון התפילות הקדומות", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 11 ד (תשמ"ד), עמ' 32-37.
דוידון, 1970 = י' דוידון, אוצר השירה והפיוט, כרך שלישי, ניר-יורק 1970.
הורביץ, תשמ"ז = מ' הורביץ, חקר השיח — הלכה ומעשה, תל-אביב תשמ"ז.
היינמן, תשכ"ו = י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים — טיבה ודפוסיה, ירושלים תשכ"ו.
זיידמן, תשל"ו = י"א זיידמן, "לשון סידור התפילה", מעיינות ח (תשל"ו), עמ' 372-382.
ליכט, תשל"ו = י"ש ליכט, ערך "שירה", אנציקלופדיה מקראית ז, עמ' 636-644.
לנדאו, תשמ"ג = ר' לנדאו, "בין חקר השיח לחקר הסגנון", בלשנות עברית חפ"שית 20 (תשמ"ג), עמ' 61-78.
לרנר, תשמ"ג = י"ד לרנר, "מיהו המחבר של תפילת 'נשמת כל חי'?", שנה בשנה תשמ"ג, עמ' 408-412.
מירסקי, תשמ"ה א' = מירסקי, יסודי צורות הפיוט — צמיחתן והתפתחותן של צורות השירה הארץ-ישראלית הקדומה, ירושלים תשמ"ה.
מירסקי, תשמ"ט א' = מירסקי, סגנון עברי, ירושלים תשמ"ט.
ספראי, תשמ"ח = ש' וז' ספראי, הגדה של פסח — הגדת חז"ל, ירושלים תשמ"ח.
עבאדי, תשמ"ח = ע' עבאדי, "ציוני דרך בתולדות חקר השיח", בלשנות עברית חפ"שית 25 (תשמ"ח), עמ' 31-50.
פליישר, תשל"א = ע' פליישר, "עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 41-63.
פליישר, תשמ"ח = ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
פליישר, תשמ"ג = ע' פליישר, "תפילת שמונה-עשרה — עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה", תרביץ סב (תשמ"ג), עמ' 179-223.
קארל, תש"י = צ' קארל, מחקרים בתולדות התפילה, תל-אביב תש"י.
קלירס, תשמ"ו = י"ל קלירס, "מעמדה של תפילת 'נשמת כל חי' בהיכל התפילה", המעין לו ג-ד (תשמ"ו), עמ' 1-10, 52.

אחדותה של תפילת 'נשמת כל חי' לאור מאפייני השיח שלה

רבין, תשמ"א = ח' רבין, "עיסוק בלשני בלשון התפילה", מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינמן, עורכים: ע' פליישר וי' פטוחובסקי, ירושלים תשמ"א, עמ' קסג-קעא.

רודריג-שורצולד וסוקולוף, תשנ"ב = א' רודריג-שורצולד ומ' סוקולוף, מילון למונחי בלשנות ודקדוק, אבן-יהודה תשנ"ב.

מקורות הנוסחים

נוסח אשכנז וספרד: סדור שפת אמת נוסח אשכנז, הוצאת רעדעלהיים תרפ"ט; הגדה של פסח תורת חיים, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ח, עמ' קפא-קפג.

נוסח תימן: תכלאל שיבת ציון, הוצאת "אשכול" (עורך: הרב יוסף קפאח), ירושלים 1952, עמ' קסב-קסה.

נוסח עדות המזרח: סדור רינת ישראל ספרדי ועדות המזרח, הוצאת "מורשת", ירושלים תשל"ו, עמ' 270-272.

סדור רב סעדיה גאון, הוצאת "מקיצי נרדמים", ירושלים תש"א, עמ' קיט-קכ.
סדר התפילה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד, בתוך: גולדשמידט ד', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 194.

ספרי פירושים לתפילות

מחזור ויטרי, מהדורת אריה גולדשמידט, הוצאת מכון אוצר הפוסקים, ירושלים תשס"ד.
ספר אבודרהם השלם, הוצאת מכון "אבן ישראל", ירושלים תשנ"ה.

פרושי סדור התפילה לרוקח לרבנו אלעזר ב"ר יהודה מגרמייזא, מהדורת משה הרשלר ויהודה אלתר הרשלר, תשנ"ב.